ION B. MUREŞIANU

DIN TRECUTUL SLOVEI BĂNĂŢENE

1500—1700

I

D

COLECŢIA ZIARULUI „DACIA“
TIMIŞOARA
1940

ION B. MUREȘIANU

DIN TRECUTUL SLOVEI BĂNĂȚENE

1500—1700

I

EDITURA AUTORULUI

COLECȚIA ZIARULUI „DACIA"

DE ACELAȘ AUTOR

APĂRUTE

VOR APARE

Cuvinte de 'nceput

Trecutul slovei bănăţene, e istoria însăşi. S'a născut din cerinţele vremurilor şi la îndemnul lor. Nu găsim în ea artă şi frumos, pentrucă autorii erau români, înainte de a fi scriitori... Ei au luptat pentru isbândă, au crezut în ea şi s'au jertfit pentru viitor. Au ridicat condeiul când trebuia ridicat; au servit românismului din acest colţ de ţară cu o prea frumoasă istorie...

Făclieri robiţi de dorul trezirei conştiinţei naţionale a poporului, şi-au propovăduit crezul, au dat îndemnuri, prin cuvânt şi faptă.

Scrisul lor, e rod din frământările, suferinţele şi nizuinţa acelor vremi, suflet din sufletul bănăţenilor de altădată. Slovele acestor apostoli, când răsvrătite, când domoale ca o vorbă de moşneag sfătos, au fost merinde sufletească pentru generaţii şi treaptă de granit, suiş spre ziua de azi.

Dar peste frământările, peste munca plină de migală şi pornită din conştiinţă, s'au aşternut păcatele tăcerii. Trecutul, e dat pierzaniei. Nu-l mai studiază nimeni, căci toate privirile se îndreaptă ţintă, spre viitor. Iar atunci când se scrie despre el, se spun totdeauna, aceleaşi lucruri.

Aci îşi găsesc originea, afirmaţiile celor ce ne contestă trecutul nostru cărturăresc.

Sunt prea puţini cei ce ştiu că din Banat plecară: primii traducători ai Păliei de la Orăştie, mulţime de dieci pentru curţile domneşti din Moldova şi Muntenia secolelor XVI şi XVII; scriitorul primei ode culte în româneşte, anonimii autori ale celor dintâiu opere lexicografice române şi că înaintaşele revistelor şi

ziarelor din Principate, au fost redactate tot de bănăţeni.

Dar n'am fost cunoscuţi, pentrucă n'am vrut să ne cunoaştem nici noi. Nimeni n'a ostenit să înmănuncheze risipita şi necunoscuta slovă bănăţană. Şi de cunoaşterea noastră se leagă cunoaşterea altora. Aşa, e firesc să ni se dea în cartea literaturei, şire numărate cu sgârcenie şi să se lase loc de cinste, valorilor inferioare.

In Banat s'a luptat mult, s'a suferit mult şi s'a scris mult. Dar pentru dovedirea acestor adevăruri, se cer studii temeinice. Şi acestea nu le poate da modesta activitate a unui modest cercetător...

Aşa, aceste pagini, sunt scrise fără pretenţii. Sunt doar încercări de a face cunoscută — în parte — trăirea culturală de altă dată a Banatului din răsărit. E o prea puţin isbutită schiţare a unei mari lucrări, în care se vor înfăţişa toate adevărurile. Sunt câteva foiletoane, şi pentru ziar.

Acestea, să fie un început, un ghid, o călăuză...

Vor fi, fără îndoială, greşeli. Dar ele nu sunt voite şi sunt ale oricărui început. Viitorul, le va lămuri. De altfel, acest mănunchiu de însemnări istorico-literare bănăţene, sunt cele dintâi. Nimeni n'a ostenit să ne culeagă prea risipitele rânduri şi nici să le dea firească înzelare. Aşa cum sunt, le-am încercat eu, deşi acestea se leagă prea puţin de preocupările unui student în teologie. Altora, le revenea această chemare...

Dacă insist prea mult asupra unor capitole, o fac numai pentru a lămuri. Căci, în aceste veacuri — XV, XVI şi XVII — istoria slovei, istoria bisericii şi istoria politică, stau într'o înlănţuire puternică...

Spadă, scut, slovă...

Din istorie

Literatura noastră, literatura fiecărui popor, e o urmare a istoriei. Dacă scutul și baltagul se cer ridicate, peana încremenește 'n călimară. Duhul se irosește pentru hotar, nu pentru propășire spirituală. Și nouă, ni s'a hărăzit multă răstriște.

Am suferit dela alții. Alții ne-au cucerit, alții ne-au asuprit, alții ne-au mânat în războaiele lor.

Erau prea bogate plaiurile noastre, era prea multă sete de aur și prea multă ură, 'dar a fost totdeauna neînfrântă tăria valahă, chibzuința de a lupta alături de ei dar împotriva lor și n'au lipsit niciodată făcliile îndrumătoare spre ziua de azi. Căci Banatul a fost totdeauna românesc. Iși are istoria, literatura și viața sa bisericească aparte cu toate că lungul șir al vremelnicilor înstăpâniți, voiau să ne dea pentru totdeauna necunoașterei.

Cine citește paginile istoriei bănățene — epopee de reală valoare literară și istorică — scrisă cu bogăție de stil, cu înălțător avânt și cu multă pătrundere de caransebeșanul Patriciu Drăgălină, poate cumpăni și înțelege adevărul. Sunt acolo îngrămădiri de suferinți, lacrimi, sânge și morminte. Iar peste toate, isbânda vrerii românești...

In asemenea vremi, ar fi cu judecată să nu mai căutăm bucoavne cu slovă bătrânească și file cu litere pline de migală.Și totuși,s'au aprins multe candele

din sufletul bănăţan. Destul de târziu căci aici, la scăpătatul Europei răsăritene, am fost loc de popas, prag de trecere şi zidul de încercare al tuturor năvălitorilor. Am fost scutul culturei apusene, crescută în suferinţa noastră şi din care nu ne-am putut împărtăşi. Prea zăngăneau armele şi prea erau răi stăpânitorii. Am cunoscut-o indirect şi atunci, când aducea câştig asupritorilor.

Infipţi aici, la soare-răsare, încercuiţi de orient cu chingi puternice, viaţa noastră spirituală a trebuit să fie viaţa lui. Biserica, ortodoxismul, deşi cu opreliști, înainte de a fi piedică, ne-a fost pavăză, mângâiere, îndemn în luptele fără sfârşit şi toată tăria trăirii româneşti.

La noi, preoţii — aproape singurii cărturari la început — îşi ţărmureau învăţătura la cunoaşterea buchiilor, a rânduielii slujbelor, iar propovăduirea credinţei era cea isvorâtă din judecata sănătoasă a unor ţărani sfătoşi fără cari, în acele împrejurări, pierdeam sufletul românesc şi nu câştigam nimic.

Lipsea mediul, lipsea liniştea. Iar ce s'a înfăptuit, se datoreşte înrâuririlor streine de credinţa strămoşilor ce pare să fi avut în Banat, — după mărturii istorice — totdeauna haină naţională. N'avem aici manifestări artistice şi culturale în slavoneşte. Ele când sunt, sunt româneşti.

Totdeauna îngenunchiaţi şi mereu de alţii, plaiurile noastre n'au putut fi adăpost liniştit călugărilor, fie ei români, fie sârbi, căci puţinele mânăstiri erau, când persecutate de principi, când arse sau jefuite

de Turci. Iar când se limpezea zarea, abia pridideam cu stăpânirea, prea maşteră.

Acestea, îndeosebi despre Banatul de la soare-apune. In vest, vremurile au ridicat altă istorie...

Fărâmi de cultură

Frământările culturale din trecut, — aşa, — se pot judeca numai prin cunoaşterea istoriei. Ea le-a determinat şi toate manifestările ei, o au drept fond. Şi pentru aceasta e necesar să le înpletim.

Până în veacul al XIII-lea, peste Transilvania şi Banat, stăpânea groaza năvălirilor barbare. Românii şi-au găsit adăpost în liniştea munţilor, în adâncul pădurilor, dar au rămas şi pe întinsul şesului timişan. Prea erau legaţi, sufleteşte şi trupeşte de brazda din care s'au zămislit.

Acolo i-au găsit şi Ungurii cari făcuseră din religie scop politic căzuţi şi ei la început sub înrâurirea credinţei „valahilor" pe cari goana nebună a cailor de stepă trădările şi frica, îi înfrăţise cu suferinţa.

In Banat şi în Transilvania, primele infiltrări ale noilor veniţi, încep abia în secolul XI. Increştinaţi din nou, în Tibru, au şi ajuns apostoli plini de zel dar năvălirile tătare le curmară avântul ca apoi, la îndemnul şi 'n numele papei, să ridice spada pentru cruce, ducându-şi dorurile până 'n Moldova şi cu mai mulţi sorţi de isbândă decât aici.

Regele Ludovic, în 25 Iulie 1366, porunceşte nobililor români din ţinuturile Caraş şi Cuvin, să prin-

dă toţi preoţii „schismatici",cu femeile lor — toţi români — şi să-i dea comitelui Heem ce, conform regescului ordin îi schingiuia, le lua avutul, titlurile şi apoi îi alunga în ţări streine. Prin alt ordin, acelaşi rege spune caransebeşenilor că numai nobilii şi cnezii de legea latină pot avea proprietăţi şi cuvenită cinste.

Sub Sigismund, alte poruci, iau dreptul de proprietate celor ce nu vreau să-şi boteze urmaşii în legea Apusului: „Voind să întrebuinţăm mijloc potrivit de îndreptare pentru grozava lor stricăciune, ordonăm, prin puterea acestei scrisori a noastre ca perpetuii noştri castelani de Sebeş pe toţi acei cari ar trece la schismatici după botezul lor şi trăesc cu aceia — se referă la căsătorii mixte — . . . să-i despoaie de toată averea lor mişcătoare iar dacă sunt găsiţi nobilii sau cnezii în astfel de răutate stricăcioasă şi condamnată, moşiile unora ca aceşti castelani să se sechestreze pentru majestatea noastră." Ordinul se referă la Românii apostaţi din părţile Caransebeşului, Mehadiei şi Haţegului şi dovedesc din plin existenţa nobilimii române, drepturi autonome şi un puternic ortodoxism românesc, pentrucă alte documente îi arată refractari şi marilor ameninţări.

Iar cultura şi rezistenţa naţională, stăruia prin religie . . .

Urmările acestor acţiuni evident, n'au putut fi cele aşteptate. Mulţimea, n'a dat niciodată ascultare celor ce nu-i împărtăşeau crezul şi limba. Dar din rândurile nobililor, râvna papei a rupt multe inimi,

ademenite de cuvenita cinste făgăduită, deși Ungurii stăpânitori, erau dincolo de Tisa.

*

Iată că dinspre soare răsare, se ridică semiluna 'n vârtej de oaste biruitoare. Constantinopolul cade, la 1453. Regii maghiari lasă prozelitismul și dau, numai Banatului de est, privilegiile cari nu erau decât recunoașterea drepturilor băștinașe, mărginindu-le la cele opt districte valahe, pentrucă acestea dădeau oșteni de temut și ei erau graniță. Celălalte părți, cad în lanțurile iobăgiei.

E de lipsă acest capitol pentrucă, o continuare a lui a lăsat reminiscențe în trecutul slovei bănățene.

Inceput sfios şi răsfirat

Veacul al XV-lea, aduce lupte, frământări politice şi reforme religioase.

Ion Huss, însufleţit de învăţătura englezului Wicleff, împrăştie noua doctrină, primind drept răsplată rugul evului mediu. Dar cuvintele lui, şi-au găsit ucenici între Românii din părţile Cenadului, ale Banatului timişan, în Ardeal, în Moldova şi desigur, şi în Banatul răsăritean. Aşa ne vorbesc documentele din primul pătrar al secolului XV. Şi e de 'nţeles... Noua învăţătură era propovăduită pe larg şi în graiul fiecărui credincios.

Impotrivirile, sunt fireşti. Catolicismul şi slavonismul, ameninţate, încep lupte cu vărsări de sânge. Şi dăinuia, puternic încă aceia concepţie a celor trei limbi sfinte, mare piedică în calea înaintărilor naţional-culturale.

Slova românească găseşte în aceste frământări motiv, şi prea puţin cauză. S'ar putea să existe un început independent, pentrucă afirmările de până acum, privitoare la primele începuturi cărturăreşti, nu se pot incadra în lege. Dar, e cert că la temelia scrisului, nu poate sta catolicismul, cum s'a afirmat odată. In celălalte ţări, el a dat o literatură în latineşte, cum face slavonismul la noi. Pildă grăitoare e şi Ungaria, unde slova naţională apare târziu şi sărăcăcioasă.

Puţinii cărturari, moaie peana 'n cerneală de rădăcină şi tălmăcesc cărţi bisericeşti pentru ei şi

pentru folosul altora, deschizând drum nou, drum spre prezent. Fară îndoială, în rândurile acestor traducători, vor fi fost şi bănăţeni. Ne îndrituesc să credem acestea, documentele găsite şi împrejurările de aci, cu mult mai favorabile celor din Transilvania unde diplomele regilor unguri, îngenunchiază românismul.

„La baza culturii romîne au trebuit deci să fie două direcţii: una la nord-vest avînd ca focar mănăstirea din Peri în Maramureş şi alta la sud-vest având ca focar un centru din Banat," scrie dr. Giorge Pascu în „Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul XVI."

Un interes deosebit prezintă „Tabla de la Lugoj", cu texte luate din Evanghelie şi din alte cărţi sfinte, sculptate — invers, ca pentru tipar — în relief, pe cele şase câmpuri şi pe ambele feţe ale tablei de stejar. Care a fost rostul ei, nu se poate preciza. Dr. V. Branisce — neînfricat luptător al cauzei naţionale şi director al Drapelului, ziar lugojan cu frumoasă istorie — într'un studiu apărut în 1903, citea sub unul din fragmente, anul 1450. Dau în intregime colana din dreapta:

„Ev(angel)ia dela Mathei. In vremea aceia chemăndu Is(us) pre cei 12 ucenic(i) ai săi leau dat lor puterea preste duhurile ceale necurate ca să scoat(ă) pr ieale şi să vindece toat(ă) boala şi neputinţa del(a) oameni. Pre aceşti 12 iau tr(i)mis Is(us) poruncindule lor dzicând (:) In calea prăgânilor să nu mergeţ şi în cetatea Samarinenilor să nu întraţ mai

vărtosu ve duceţi la oile ceale pierdute ale casii lui Is(ra)ilu şi umblăndu propoveduiţ zicăndu că sau apropiat împărăţia cerului, pre cei bolnavi vindecaţ, pre cei stricaţ curăţiţ, draci scoateţ. In daru aţ luat în daru să daţ, amin."

O cercetare ştiinţifică, ar trebui să lămurească adevărul. Dacă de fapt documentul aparţine secolului XV, preţul lui ar fi uriaş, pentru trecutul îndepărtat al literaturei bănăţene şi în sprijinul părerilor noastre.

Realităţile istorice şi culturale, ne determină să credem că nu e unic. Dar puţinele noastre mânăstiri, erau sărace. Tălmăcitorul sau isvoditorul n'avea nici pergament, nici văpseli. Scrisul, deci, era lipsit de artă. Aşa s'au risipit toate — cazul cópiilor după manuscrisul Păliiei, rătăcit undeva, lângă Oradea şi dispărut. Apoi, s'or fi găsit mulţi ca popa Constantin din Dorna, omul care a crezut de lipsă să scrie pe palidul unei file din codicele voroneţean, în 1733: „Aciastă carte au fost scrisă pre rumânie şi nu-i bună de nimică." Iar despotismul bisericii sârbeşti, a nimicit, în veacul XVII, tot ce era hrisov românesc. Până şi „sânghiliile preoţilor români pe cari i-au aflat primii episcopi ai ierarhiei sârbesci — cându au venitu — în funcţiune, în urma ordinăciuniloru episcopesci, sub oarecare pretestu religios, au fost condamnate a fi puse în sicrinia pre lângă posesorii loru şi a putrezi împreună cu acestia" — zicea istoriograful ticvăneanţ, Nicolae Tincu Velea, în 1865. Totuşi, urmele cărturărismului românesc, n'au putut fi nimicite . . .

Aceste concluzii, nu pornesc din gând habotnic. Iși au fărâma de adevăr, își au partea de realitate. Căci, dacă miazănoaptea maramureșană și ardeleană au avut traducători, firesc, au existat și în Banat. Husitismul, ajunsese și aici iar dacă el n'a fost atât de puternic cum era în nord — ceiace nu se poate afirma — totuși, erau aici libertățile districtelor valahe cu instituții naționale, cu legile pământului, cu tradiții respectate și de craii unguri, atât de crunți și totdeauna gatavoitori la vărsări de sânge — după cum îi și înfățișează tradiția noastră. Deci, totul favoriza, aci, o cultură națională, despre a cărei existență — repet — totuși n'avem decât urme șterse dar evidente, încă nu destul de elocvente pentru a o susține documentat. Ceva mai mult decât păreri și îndoială.

De altfel, acestea sunt neajunsurile tuturor începuturilor...

Slavonismul din Banat?... Dar despre el nu spun nimic hrisoavele. Ba dimpotrivă, tind să dovedească slujbă românească în biserică până 'n al XVII-lea veac...

Tiparnițe și bucoavne

Deși acest capitol nu lămurește direct istoria literei bănățene, se leagă totuși de ea. O oarecare înrâurire, nu se poate tăgădui. Apoi, prin el, se pot înțelege frământările spirituale de aiurea, întregin-

du-se util, stabilindu-se raporturi de contribuții culturale în întregul vieții românești.

In Transilvania, ultimele adieri ale husitismului ce a dat mult literaturii române, dar fără să-și câștige ucenici, își găsește piedică de nimicire în alte propovăduiri.

Wicleff și Huss, au luptat și s'au jertfit pentru idee. Acela care-și vede înfăptuit gândul, acela, care trecând peste învingeri ajunge la biruință, e Martin Luther a cărui doctrină răspândită cu uimitoare repeziciune ajunge, prin negustorii și studenții sași, în Ardeal. Același catolicism tiranic își adună slăbiciunea decadenței și se vrea stăvilar în calea luteranismului. Regii și principii, semnează legi aspre, cu persecuții și ucideri. Dar acestea fac să pătrundă reforma și 'n rândurile slovacilor și ale ungurilor, toți, urmăriți pentru aceasta cu sabia, în 1526, 1552.

La Sibiu, se pun temelii școalei latino-germane, școală prin care au trecut și cărturari bănățeni.

*

In Ardeal, după Matei Corvinul urmează vremi de decadență iar Soliman I își îndrepta ienicerii spre Buda.

După epocalul Mohaci (1526), libertatea Ungariei e ruină. Pentru Transilvania începe război între pretendenții Ferdinand și Ion Zapolya, iar fanatismul papist, rămâne în umbră.

In 1536, Sașii sibieni își aduc preot luteran din Orăștie. In 1552, credința li-e recunoscută la dieta

din Turda iar în 1564, aceiași dietă, desparte luteranismul de calvinism și catolicism.

In Brașov, legea augsburgică își găsește răspândire pe vremea lui Honterus, elevul lui Luther și a lui Melanchton. El aduce aci, din Germania, în 1533, odată cu legea și o tipografie. Tot aci, judele Ion Fucs și cu senatorul Johan Benkner — cel „dornic" de răspândirea culturei între Români — înființează aci o fabrică de hârtie, prima „moară de papir", — cum i se mai spunea, — din Apusul îndărătnic.

Tiparnița honteriană era înzestrată cu buchii, cu litere germane, latine și grecești. La 1586, câteva date vorbesc de mutarea ei la Sibiu, dar Cronica bisericii ortodoxe din Brașov,spune deslușit că aci s'au tipărit cărți românești, până în 1637 când calvinii, prin tipografia din Alba Iulia, nimicesc pentru totdeauna, primatul luteran, cultural.

De sub teascurile brașovene, unde-și desfășura activitatea diaconul Coresi — venit sub Pătrașcu Vodă, cu ucenicii săi — ies sumedenie de cărți: românești, — calvine, luterane, ortodoxe, — slavone, grecești și germane . . .

Sașii, n'au fost un popor politic, stăpân pe mijloacele administrative și legiuitoare, singurele cari duc spre înfăptuirea țintelor urmărite. Ei, cu o singură clasă socială cu egale drepturi și îndatoriri — ungurii erau și iobagi — ei nu puteau oferi privilegii. Nu-i lăsa nici egoismul lor național și nici adevărații înstăpâniți politici. Iar fără de acestea, totul

era de prisos. Aşa, tot ce s'a tipărit, e pornit din gânduri negustoreşti şi nicidecum din dorinţa de a împărtăşi şi pe Români, cu învăţătură. Aveau doar o moară de hârtie şi o mare tiparniţă . ..

Acelaşi luteranism, a dat literaturei române prima carte românească, Catechismul de la Sibiu, din 1544 care, deşi nu se mai păstrează în nici un exemplar, va fi ajuns şi în părţile bănăţene libere, în bibliotecile nobililor, în stranele bisericilor, cum de altfel au ajuns şi celălalte tipărituri din veacul XVII.

Acestea sunt elementele de temelie ale culturei şi literaturei române, în general, şi deci şi bănăţene... Cu atât a influenţat luteranismul. Dar în credinţă, n'a pătruns niciodată.

Calvinism

Descoperirea maiențanului Gutenberg, deși luptă la început cu potrivnicii, găsește totuși, în primii ani o întrebuințare nemaiîntâlnită, ajungând cel mai puternic mijloc de culturalizare, temei al civilizației și armă de temut în mâna prozelitismului, folosit, la noi, în acest scop, îndeosebi de calvinismul Ungurilor transilvăneni, ajunși fanatici.

Ei, stăpânitorii nedreptății dar stăpânitori, aveau la îndemână, toate mijloacele prin care legea calvină putea fi impusă românilor nobili și iobagilor legați de glia pe care vărsau sânge și sudoare, dar prea de puține ori pentru ei.

Aceste mijloace, le-au folosit din plin.

*

Peste puterea Budei, se lăsară întunecimile măreților decăderi. Incă doisprezece ani și principii pun stăpânire pe coroana Transilvaniei, încununând-o cu ură, până 'n 1699. Sub ei, calvinismul e înverșunat dușman al ortodoxismului și al Românilor, în general.

Pentrucă se știa că religia națională e adevărata trăire a unui popor asuprit, atacurile — toate — se îndreptară împotriva bisericii. Ereau prea mulți Români. Și dacă acum îi putea stăpâni o lege tiranică, totuși, odată, dreptatea istoriei, trebue să învingă fărădelegea. Căci și istoria lasă vremelnic, destine nedrepte.

Ștergerea deosebirilor confesionale, natural,

trebuia să aducă laurii maghiarizării. Dar chiar aceste lupte ne-au menţinut neamul şi ne-au oţelit voinţa de a lupta.

Istoria noastră, e pământul de care ne-a legat zămislirea, suferinţa pentru el şi isbânda pentru el. Istoria lor era alta şi de ea se leagă monotonia unei stepe. Şi apoi, unitarismul, socinianismul, criptosocinianismul, ivite între Unguri, aduc certuri şi lupte interne, micşorând înverşunarea atacului îndreptat contra românismului transilvănean şi bănăţan. Aşa acest gând rămas mai mult pericol, a fost îndemn la scriere cu slovă românească şi indirect, impulsul redeşteptării naţionale.

Ţintele, au fost depăşite . . .

Sub principele Ioan Sigismund se înfiinţase o ierarhie calvină, condusă de un episcop român, calvinizat şi impus prin autoritatea stăpânirii. Acesta, trebuia să fie mijlocitor între gând şi faptă, iar pentru aceasta, în Ardeal se pecetluesc cele mai aspre pedepse din câte au existat vre-odată. Atât de mult, şi rezultate totuşi fără importanţă căci dieta de la Turda din 1586, denunţă principelui că popii şi credincioşii nu dau ascultare vlădicului calvin, că nu-i urmează sfaturile, rămânând tot în legea veche şi le cere pedepse „ca unor oameni îndrăsneţi şi cerbicoşi."

Peste puţin, vitrega stăpânire decretă şi codifică: „Deşi naţiunea valahă (Oláh Natio) în această patrie nu este numărată între acelea naţiuni din care se constitue statul, nici religia ei nu are loc între

religiile indigenate, totuși, până când-va, Românii vor fi suferiți în această țară adică până va plăcea nobililor, pentru folosul ei, și clerul să fie obligat"... a fi iobag, a lucra și în sărbători pe moșia nobilului, a-i ierna câinele nobilului...

Legile lui Verböczi, răsfrânte și asupra unor părți bănățene, întăresc toate dispozițiile anterioare, adăugând altele, mai aspre, mai barbare.

In Banatul de Vest, privilegiile își pierd din strălucire și autoritate iar peste celelalte părți, se așternuse robia...

Așa ne prezintă istoria. Acestea erau realitățile sociale, imposibile unei culturi și literaturi, temeinic înjghebate.

Ortodoxism, calvinism, slovă

Căderea Constantinopolului, aduce în Timișana refugiați sârbi, în frunte cu vlădicul lor Ioanichie. Cu ei, vine la început o neînsemnată jurisdicție, sporită și extinsă mai târziu asupra întregii biserici bănățene și ea, pe acele vremi, cu episcopi băștinași.

Vremi înaintașe acestora, datorită capriciului istoriei, scoaseră vestul din sfera prozelitismului absurd. Limba română, era limbă de cult.

In stranele bisericilor noastre se găsesc toate tipăriturile apărute în Muntenia, Moldova, Ardeal și Ungaria, dar nu se găsește nici o carte slavonă și nici însemnări marginale, în această limbă. Căderea Timișorii, în 1552 — sub Turci — împiedică pravos-

lavnicii oaspeţi să ne dea din duhul şi cultura lor, până târziu şi numai parţial. Iar în mânăstirile: Srediştea mare, Vărădia, Morava, Partoş, Ciclova, Remetea şi 'n toate satele fruntaşe, din vechi timpuri până 'n veacul al XVII-lea, preoţii şi călugării pregăteau copii cu opinci pentru chemarea preoţească, în limba lor.

Deşi trecutul nu vorbeşte desluşit de această viaţă culturală şi religioasă, ea a existat. Dar ierarhii unei biserici, creştină în principiu dar păgână realitate, a nimicit tot ce le-a căzut sub privirile pline de răutate iar dovezile ce au mai rămas, stau sub colb, pentrucă nimeni n'a ostenit nici măcar să le caute.

In principate, aceiaşi vitregă istorie, sugrumă începuturile de manifestări culturale româneşti. Slavonismul de-aci, spirijinit oficial de domnitori, acoperă totul. Călugării sârbi, refugiaţi din sud găsiseră linişte, sprijin şi ucenici, dar ei se mărginesc aproape numai la o activitate artistică şi abia într'un târziu, fac primii paşi spre scrisul românesc, dispreţuit. Principatele ajunseră focar al culturei slavone. Se copiau, de călugării caligrafi, cărţi cu frumoase iniţiale şi frontispicii, se da învăţătură fiilor de boieri în tinda mânăstirilor şi 'n slavoneşte. Apoi tipăriturile eşite de sub teascurile Valahiilor ajung până 'n Georgia şi 'n ţările cucerite de Turci şi unde legiuirile lor sfinte, nu lăsau tiparniţe.

Deci, rolul jucat de Principate în trecutul întregului ortodoxism, — în ortodoxismul tuturor, — for-

mează un capitol de mare cinste şi de uriaşă însemnătate. Dar toate acestea, în detrimentul naţionalismului...

*

Aici, se opreşte umbrita epocă a literaturei bănăţene de 'nceput. Ea, aparţine mai mult istoriei, de care, de altfel, se leagă strâns. Şi începe vremea slovei, peste care cercetările au aruncat mai multă lumină, dar nu în de ajuns. Au rămas multe unghere nerăscolite...

Câteva modeste contribuţii, sunt departe de a da certitudini.

*

La 1551, Caransebeşul şi Lugojul, trec sub stăpânirea principilor ardeleni, drept urmare al aceluiaşi Mohaci. Legăturile strânse dintre învecinatele provincii, aduc acestor două oraşe înflorire comercială şi logic, influenţe culturale şi politice. Iar calvinismul a ajuns aici şi 'n părţile hunedorene, făclier.

In 1556, hrisoavele ardelene amintesc de primul episcop calvin al Românilor, de Gheorghe de Sângeorz. La 8 Februarie 1569, Zápolya îşi vesteşte slujbaşii că în locul răposatului Gheorghe, a încredinţat ca „episcop sau superintendent general al bisericii româneşti din ţara Ardealului", pe Pavel Turdaş, cerându-le să-i dea acestuia tot sprijinul „pentru a putea propovedui cuvântul lui Dumnezeu în bisericile româneşti, în româneşte."

La sfârşitul aceluiaş an, sinodul din Aiud, pe lângă alte puncte privitoare la dogmă şi cult, adusese

hotărârea de a nu mai da cuminecătură celor ce nu vor aduce laude în biserica noului crez iar „preoţii cari nu sunt în stare a lămuri măcar odată pe săptămână înaintea credincioşilor, credinţa creştină — pe înţelesul lor — vor fi înlăturaţi ca şi preoţii sârbi cari nu vor servi româneşte."

Prin câteva scrisori din Decemvrie 1570 vlădica Turdaş cere preoţilor din Ardeal, Maramureş şi Banat să aducă, atunci când vor veni la sinodul din Cluj, 1 florean pentru Psaltire şi 32 dinari pentru Liturghie, ambele apărute la Braşov înaintea anului 1570, în româneşte. Din Liturghie, nu se păstrează nici un exemplar. Din Psaltire, ne-a rămas unul. E tipărit cu litere latine şi cu ortografie ungurească.

Nici un act nu vorbeşte de numărul preoţilor cari aduseră floreanul şi dinarii dar neîndoielnic, tipăriturile acestea, ca şi celălalte, au ajuns în părţile Caransebeşului şi Lugojului, pentrucă aici se vădesc frământări româneşti, consecinţă a libertăţii districtelor valahe şi a calvinismului înstăpânit.

Sub urmaşul lui Pavel, Mihail Turdaş, se intensifică propaganda calvină în Banat, deşi cu acesta se şi încheie şirul vlădicilor româno-calvini. Totuşi, prozelitismul îşi urmează mersul tot atât de îndârjit, dar sub altă formă.

Ca o dovedire că şi aici legea lui Calvin s'a propovăduit mai mult prin sabie decât prin cruce, ţăranii, până 'n valea Făgetului, folosesc şi astăzi, pentru peiorativul: hoţ, răufăcător, criminal, cuvântul „calvin".

Sinodul dela Aiud din 1569, prin impunerea limbii române în serviciile dumnezeești, cu toate asupririle, cu toate pierderile politice, face marele și hotărâtorul pas spre biruința slovei române. Traducerile, tipărirea lor, ajung o cerință. Se întemeiază școli românești și dascăli români — caransebeșeni și lugojeni — învață copiii psalmi traduși de ei. Căci, existau, de fapt, la Lugoj și Caransebeș două biserici calvine, cu maghiara pentru nobili și cu româna, pentru popor. Vor fi venit mulți țărani aci ca și 'n puținele biserici din jur. Dar e cert că acest prozelitism n'a câștigat multe suflete pentru totdeauna. N'a schimbat cu nimic vechea credință a norodului, cum de altfel n'au schimbat-o nici celălalte curente religioase. Au trecut...

Tiparnițele, împrăștiau cu dărnicie limba română și pretutindeni, legând simțirile cari aveau un ce comun și din cari s'a zămislit ideia unirii, cu înfăptuiri râvnite și înaintea anului 1600.

Dar prin acest netăgăduit câștig spiritual și național, Banatul a pierdut politicește. Nobilii români, până aci judecători și călăuzitori ai poporului de jos, au dispărut în rândurile puținilor nemeși unguri ca apoi, din protectori, să ajungă asupritori.

Slovă românească

Păliia dela Orăștie

Bisericile calvino-române din Banat cu protopop în Caransebeș, slujesc românismului, în general. Psalmii se cântau românește. Manuscrisul rămas de la Haliciu, păstrează mai multe versete iar biserica din Mehadia, are alte patru file dintr'un manuscris artistic, împodobit cu frunze, cu inițiale frumoase, cu literă caligrafică, latină, și folosite la legarea cărților bisericești. Așa au trecut prin vreme aceste dovediri de limbă românească, datate de d. Alexandru Lapedatu, din prima jumătate a veacului XVI.

Las, drept exemplu de frumoasă limbă românească, o parte din psalmul 49:

„Ascultați aceaste toate lembele
Și socotiți toți ceia ce lăkuiți pespre toată lumea
Pementeanii și fii omenești depreună bogații și mișeii
Rostul mieu grăește prea țelepțiune și învățătura inimii ințăleagere
Plekavoiu în pildă ureakea mea
Deskidevoiu ăntru kăutări ciumilitura mea."

Iar părțile din psalmul 50, același anonim, le-a tradus:

„Domnul Dumnezăilor grăi și kemă pementenii
Dela răsăritul soarelui până în apus
Din Sionu frumseațea cuvinții lui
Dela arătare va veni

Dumnezăul nostru şi nu va tăcea
Fok naintea lui se va aprinde
Şi pe împregiurul lui va fi vifor mare
Că a meale săntu toate ferile dumbrăvilor
Dobitoacele în măguri şi boii
Că kunoskui toate păsările ceriului şi frămseaţea ţarinei cu mene easte..."

Acestea şi altele, se învăţau în şcoalele Caransebeşului şi Lugojului, ambele, centre puternice ale românismului, de unde plecară cărturari de seamă.

*

Iată, că tot în această vreme, vlădicul Mihai Turdaş „şi cu Herce Ştefan propovăduitorul evangheliei lui Hs, în oraşul Căvăran Şebeşului, Zăcanu Efrem dascălul de dăscălie a Sebeşului, şi cu Peştişel Moise, propoveduitorul Evangheliei în oraşul Lugojului şi cu Achirie, protopopul varmejiei Hunedorei, ţinum întruna pentru jelanie scripturei sfinte, că văzum cum toate limbile au şi înfluresc întru cuvântele slăvite a lui Dumnezeu, numai noi românii pre limbă nu avemu, pentru aceaia cu mare muncă scoasem din limba jidovească şi grecească şi sârbească pre limbă românească 5 cărţi ale lui Moisi proorocul şi patru cărţi ce se chiamă ţrtva şi alţi prooroci câţiva şi le dăruim voo fraţilor români, şi ceţiţi şi nu judecareţi necetindu nainte, că veţi cu adevăr afla mare vistiariu sufletescu.

„Dăruim den aceste cărţi scrise a noastre ceaste doo dentăniu: Bitiia şi Ishodul." Dar pe ultima foaie liminară, se lămureşte: „Aceasta e partea păliiei

dentăi. Amu cinci cărți ale lui Moisi proorocul, carele sâmtu întoarse și scoase den limba jidovească pre grecește dela Greci sârbește și într'alte limbi, den aceia scoase pre limba românească." De fapt, un manuscris rătăcit în părțile Oradiei, cuprinde: Leviticul, Numerii, Cartea Regilor și mai multe părți din profeți.

Tipărirea s'a făcut cu cheltuiala „celui domn de steagu și vestitu viteazu Ghesti Freanți, alesu hotnogiu Ardealului și țăriei unguresti, lăcuitoriu în Deva — sfetnicul principelui Gabriel Bathory — cum aceste doo cărți să fie pârgă până Dumnezeu va și altele tipări și scoate, și măriia lui Ghesti Freanți fu cu tot agiutoriulu și le-au scris în cheltuială multă și cu alți oameni buni încă lângă sine, și le-au dăruit voo, frați româniloru, pentru aceia rugați pre Dumnezeu pentru măriia lui".Iar sârguința o dă, „den mila lui Dumnezeu eu Șerbanu diiacu meșteru mare a tipareloru, și cu Marien diiacu, dându în mâna noastră ceaste cărți cetindu și ne plăcură și le-amu scrisu voo, frațiloru Români, și le cetiți, că veți afla întru iale mărgăritariu scump și vistieriu nesfârșitu. Cunoaște veți folosul buneațiloru și plata pácateloru dela Dumnezeu întru ceaste cărți."

Lucrul s'a început în 14 Noembrie 1581 și s'a isprăvit „în 14 Iule în cetate în Orăștie", iar în titlu, drept dată a săvârșirii tipăritului, se dă 14 Iunie, 1582.

Toate acestea, s'au făcut: „Cu știrea măriei lui Batăru Jigmondu, Voevodulu Ardealului și a Țăriei Ungurești, și cu știrea și cu voia a toți domniloru

mari şi sfeatnici ai Ardealului, pentru întrămătura beseareceei sfinte a Românilorul..."

Cercetările din urmă se străduesc să dovedească de isvor al tălmăcirii, nu „limba jidovească şi grecească şi sârbească", ci„Cărţile lui Moisi" traduse în ungureşte de sasul maghiarizat Gaspard Heltai, elevul lui Melanchton şi tipărite în Cluj, în tipografia sa, între 1551—1565. Dar Pentateucul lui Heltai, nu ajunge pentru a explica în întregime, Păliia. „Intre cele două texte sînt diferenţe în împărţirea capitulară, în indicaţiunile de concordanţă, în forma numelor proprii, în redactarea sau conţinutul gloselor şi chiar în text, unde anumite lacune, voite sau accidentale, ale lui Heltai sînt umplute de Paliia, unde anumite pasaje sînt interpretate cu totul altfel de traducătorul ungur şi de traducătorii români", conclude d. dr. Giorge Pascu.

Au trebuit să cunoască o ediţie corectă şi complectă a Vulgatei, deoarece, după ea, unele versiuni, sunt justapuse şi în Păliie. Apoi, menţionarea celor cinci cărţi, cărora, în prefaţă le fac mic rezumat: Bitiia, Ishodul, Leviia, Cisla şi Torozaconul, arată că autorii au avut şi că au folosit şi texte slavone.

Până astăzi, ne sunt cunoscute cinci exemplare, iar cel mai complect este al Bibliotecii Fundaţiei Jinga, din Oradea. Intre ele, însă, există deosebiri, fapt curios dar explicabil.

Deşi printre primele cărţi, Păliia încheie epoca atât de însemnată a tipăriturilor româneşti din veacul XVI, important capitol de istorie politică şi literară.

Această Biblie, este unul din cele mai însemnate texte din acest secol. Deși conține numai primele două cărți ale Pentateucului, deși n'are decât 165 file —330 de pagini,în folio — e unica biblie cunoscută.E o traducere făcută numai de români — calviniști —, după originale și alte texte și e tipărită de Șerban, fiul lui Coresi și de Marien, ce se întitulau, în naivitatea lor, ca un domnitor: „den mila lui Dumnezeu ..."

Ca valoare literară „traducerea e vioaie, colorată, armonioasă și autorii, predicatori sau dascăli au știut, folosind frământările acumulate într'un veac de muncă literară, să nimerească cuvântul care deșteaptă imaginația și mișcă simțirea maselor," — constatase d. Cartojan.

In lexic, se resimt, aproape la fiecare pas, bănățenismele. Aci, e îngrămădită o uriașă comoară pentru filologi, un tezaur linguistic. Se poate citi și astăzi, fără greutăți și cu un viu interes. Fraza, își păstrează, în parte, topica obișnuită pe-atunci, dar fără caracteristicile tendințe de erudiție, fără acele întortochiate fraze. Ea e simplă, apropiindu-se de felul de vorbă al poporului.

Apoi, pentru prima oră, aci, se folosește cuvântul „român".

Acesta e darul pe care l-a făcut literaturei noastre, Banatul răsăritean despre care, la 1584 se putea spune: „Oradea mare e aproape curată țară ungurească; Lugojul și Caransebeșul, sunt numai țară românească."

Şcoli şi dascăli de dăscălie

Multele provincialisme, duc la justa concluzie că principalii traducători — sau chiar toţi — sunt români bănăţeni, din districtele valahe.

Moise Peştişel, predicator în Lugoj, primeşte din partea castelanului hunedorean — în 1582 — protopopiatul de „rit grecesc", al Hunedoarei. Avea ca datorie: „a cârmui, a cerceta şi a mustra preoţii români, supuşi cetăţii."

Nici despre activitatea lui desfăşurată în Lugoj, nici despre răspândirea calvinismului în acele părţi, vremea nu ne-a păstrat însemnări. Poate viitorul, prin strădaniile cercetătorilor, va putea svârli lumini de candelă ..

Ştefan Herce „propoveduitorul Evangheliei lui Hristos în oraşul Căvăran Sebeşului", alături de Peştişel, a avut însemnat rol, atât cultural cât şi naţional. Roques e greşit când, judecându-l după nume, îl crede sas maghiarizat. E un neadevăr îndrăsneţ. Patronimica şi documentele publicate de Pesty, risipesc părerea.

Efrem Zăcan, e descendentul unei familii de nobili valahi din Caransebeş, cu întinse proprietăţi, cu multe case şi cu multe procese de moştenire. Din sânul ei, erau, nu numai luminători de seamă, ci şi înalţi demnitari de stat.

Efrem e „dascăl de dăscălie a Sebeşului". Căci aici şi la Lugoj, se desfăşura o intensă activitate de şcoală, cu scopul de a pregăti preoţi şi învăţători

calvini. Acestea sunt primele şcoli româneşti iar cea din Caransebeş, e cea dintâiu şcoală mai înnaltă, cunoscută în istoria noastră, în analele învăţământului nostru, naţional. Ele pregăteau şi dascăli pentru satele valahe, fapt ce presupune o mare răspândire a scris-cititului. Iar ca o nouă dovedire a vieţii culturale şi spirituale de-aici, spre sfârşitul secolului XVI, se amintesc, în nişte însemnări, tipografiile din Zărveşti şi Caransebeş. Ce se va fi tipărit aci şi cât, nu se poate şti. Până acum, vremea n'a dat la iveală, nici un exemplar.

Tălmăcitorii Păliiei, deşi slujitorii unui alt crez şi-au dat din plin obolul pentru isbânda de 'nceput a graiului şi culturei naţionale. Pe temeliile şcoalelor pe cari le-au slujit, se ridică alte şcoli, transformând opidul Căvăran Sebeş — orăşel cu vechi tradiţii româneşti, puternică şi preţuită cetate, district valah, capitala banilor şi centru comercial — în făclier al culturei naţionale, într'o vreme când dincolo de munţi, cuvântul scris nu îmbrăcase încă haină băştinaşă şi nu se putea vorbi încă de manifestări româneşti.

Aşa, după 1659, şcoala papistăşască din Caransebeş e de vânzare. oraşul fiind un centru spiritual al reformei iar mai înainte, în 1572, franciscanul Nicolae Schrödel, întemeiase, tot în Caransebeş, noviciat şi teologie. Iar după 1570, „şcoala de dăscălie", dădea frumoase rezultate.

O altă „casă de 'nvăţătură", despre care se face menţiune documentată — după 1600 — e tot cea cal-

vină din Caransebeș, în care elevelor și elevilor l' se propuneau în orele libere, catechismul și psalmii versificați românește și traduși de profesor și elevi.

Aceste bisericuțe ale luminării, au fost reorganizate de principele Acațiu Barciai, și el, român de origină. Insemnătatea lor, rosturile avute, sunt de netăgăduită utilitate istorică.

In regulamentul școalei românești din Făgăraș, semnat în 3 Aprilie 1657, se specifică: magistrul român „va învăța pe mari și pe mici, la abecedarul valah și la scrisoare bună și exactă valahă, în special la cetirea Catechismului, Psaltirii și Testamentului nou tipărit la Alba Iulia, apoi la Capita Catechetica, Tatăl nostru, Crezul apostolic, botezul și Spovedania, mai departe la cântări românești, după uzul școalelor din Sebeș și Lugoj."

In 1748, exista încă școala românească din Caransebeș, căci aici venise și un preot care însemnase cu litere latine, că a învățat gramatică în Caransebeș

Fogarași și Viski

Prin aceste școli își făcuseră ucenicia, la începutul secolului XVI bănățenii George Buitul, doctorul Gavril Ivul, Mihail Haliciu și alții, de prin Transilvania și poate și din Principate.

Școala din cetatea Lugojului, înființață după 1580, nizuia să răspândească scrisul calvinesc și prin el, credința, ceiace nu s'a mai realizat. Strădaniile lui Fogarași și Viski, trecuți, se pare, prin școlile Sebe-

şului, Aiudului şi Sibiului n'au eşit din obişnuit deşi ei, dascălii de dăscălie de-aci, traduc şi tipăresc.

Nimicirea hrisoavelor, condamnabila lipsă de interes faţă de trecutul cultural şi istoric a svârlit vălul necunoaşterei, pretutindeni.

Din viaţa predicatorului Fogaraşi, nu ne-au rămas amănunte. Bibliografiile şi istoriile literare, îi înşiră doar tălmăcirea, în jumătăţi de şiruri. De altfel, aceiaşi sărăcie de date biografice, o întâlnim aproape în întreaga literatură a acestor vremi. Şi atunci, călăuziţi de evenimentele culturale contimporane, lăsăm loc părerilor.

Fogaraşi, se pare că şi-a desfăşurat activitatea didactică în Caransebeş şi Lugoj. Indrumat de manuscrisele folosite în bisericile calvine ale celor două oraşe bănăţene, cunoscând, probabil şi tipăriturile braşovene şi cele din Bălgrad, traduce după Alstedius: „Catechismus atsaja ei Atsaja summa szau Meduha a uluitej şi kredincieji Cristianskae kuprinsze skurtae; şi adeveratura den szkriptura szventae enterita", publicându-l la Alba-Iulia în 1648, în acelaşi an şi în aceiaşi tiparniţă, în care a apărut şi Noul Testament al mitropolitului Simeon Ştefan, întemeiată în 1565 sub Ioan Sigismund Zapolya şi înzestrată cu buchii în 1623 de Gabriel Bathory, care o trece ca tipografie a Curţii.

Catechismul are text paralel, român-maghiar şi litere latine, folosite de bănăţeni, deja din a doua jumătate a secolului XVI, atât pentru tipar cât şi în scrisul zilnic dând, aşa, limbii, tot caracterul ei latin, rămase datină aici.

Traducerea a rămas prea servilă textului alstedian iar limba, după cum deslușește și titlul, e împestrițată cu străinisme, deși traducătorul era român, pentrucă slujește o școală și o biserică românească. Numele, explicabil e maghiarizat. El nu ne poate trimite să-i găsim originea în Făgăraș. Il întâlnim și în vechile documente bănățene. Și Banatul avea școli superioare, avea o aristocrație și o cultură românească, din cari să pornească luminați cărturari.

Aceiași influență se resimte în topică iar ortografia e cea maghiară, cu ajutorul căreia, încerca să redea particularitățile limbii române. De altfel dibuirile ortografice continuă până 'n 1780, când se poate vorbi de o ortografie cu litere latine, în „Elementa" lui Micu-Klein.

Catechismului, îi lipsește frumusețea arhaică pe care o găsim în limba celorlalte traduceri contimporane. Era și destinat unui număr restrâns de cititori: „pentru școlile de religia creștină — calvină — din Lugoj și Caransebeș și pentru întărirea în credință a tinerilor cari învață în ele". Tiparul, l-a plătit Acațiu Barciai, nobil român și ban al Caransebeșului, om cu părintească purtare de grijă față de școalele de religie creștină-calvină, iar mai târziu, ajuns principe al Ardealului, prin trădare și supunere față de Turci.

Cartea, deci, servea un scop sau mai multe.

Crezul, îl începe: „Cred entru Dumnedzeu en Tatel á tot Puternik roditoriul tseruluj si al poementului..." E, — cred — cea mai frumoasă parte din

întreaga traducere, păstrată într'un singur exemplar, descoperit de Nicolae Densuşianu în Biblioteca colegiului reformat din Târgul-Mureş.

Pentru aceleaşi şcoli, Fogaraşi a mai tradus „Rugăciuni de dimineaţă şi de sară“ şi o parte din Psalmi, despre care aminteşte în prefaţa Catechismului, exprimându-şi şi dorinţa de a-şi desăvârşi lucrul. Aceste părţi ni s'au păstrat într'o copie cu litere latine şi ortografie ungurească, datorită predicatorului Ion Viski, un alt cărturar, al cărui loc de baştină pare a fi tot vestul Banatului. El face importante complectări după traducerea lui Szenci Molnar, fie în Sântă Măria din Ţara Haţegului fie în Geoagiul de sus, unde-şi împlinea slujba de duhovnic şi răspânditor al calvinismului. Nu e surprinzător că-l găsim în Transilvania. Şi lugojanul Moise Peştişel ajunsese protopop al Hunedoarei.

Ion Viski a întitulat prelucrarea traducerei lui Fogaraşi: „A luj szvent David Kraj si proorocul o szutye si csincs dzecs de soltari cari au szkrisz ku menile luj Viski János en Boldogfalva 1697“, adecă în Alba-Iulia.

Manuscrisul original aparţine Bibliotecii Colegiului reformat din Cluj.

Mihai Haliciu

Timişoara, îngenunchiase la picioarele puterii musulmane. Transilvania şi Banatul de răsărit, se frământă. Principii şi banii, lasă uneltirile spirituale şi dorurile prozelite. Furaţi de vălmăşagul frământărilor politice, luptă numai pentru ele...

Apoi, Caransebeşul şi Lugojul, cad sub stăpânire turcească, mult mai umană şi mult mai îngăduitoare cu Românii şi cu ortodoxismul. Ei n'au făcut niciodată prozelitism şi n'au exploatat, ca ceilalţi asupritori, lăsând toate libertăţile, poporului supus. Şi nu e exagerat când se afirmă că stăpânirea lor a fost un favor pentru cultură.

Calvinismul, rămas fără sprijin oficial, fără autoritate, se pierde, lăsând multă libertate ortodoxismului. Ar fi deosebit de interesant să se urmărească lupta dogmatică din trecut, deslănţuită între calvini şi ortodocşii bănăţeni cari au avut — începe să se dovedească acum — o permanentă episcopie la Caransebeş.

Lugojului, îi scade însemnătatea. Caransebeşului, îi rămâne o activitate culturală, în bună parte ieşită de sub scutul calvinismului dar sub palida înrâurire a umanitarismului, apărut sporadic în Banat. Acum, se munceşte mai puţin dar tot ce se realizază e românesc, descătuşat din chingile religiei şi cu tendinţe spre originalitate.

Firul tradiţiei îl rupe Mihail Haliciu, despre care Aron Pumnul scrie într'un manuscris: „că pe la

anul 1674 a fost teolog la Basiliea, cetatea Elveţiei, în care an a făcut un viers în limba romînă în onoarea înaugurăciunii doftoriale a lui Paris Papai carele 'şi făcuse rigoroasele de doftorie atunci. Este cel întîiu carele a făcut în limba romînă viersuri după măsura esametră şi pentametră greacă-latină."

Haliciu — fiul, s'a născut în Caransebeş la 19 Octombrie, 1643. La vârsta de 7 ani — în 19 Noembrie 1650 — a fost înscris ca elev al şcoalei românocalvine din acest orăşel ce a lăsat în istoria Banatului, cele mai frumoase pagini de glorie românească.

De aci, copilul Mihai a trecut la Sebeş şi apoi la liceul reformat din Sibiu, unde studia şi poetul sas, Valentin Frank von Frankenstein.

Pe acele vremi, Sibiul era un foarte însemnat centru cultural, pus în slujba Saşilor luterani. Importanţă deosebită — după programul umanitarist — se da politicei, retoricei şi filozofiei, iar datorită reformei care pătrunsese înstăpânitor şi la catedre, versificarea nu se făcea numai în limbile clasice, ci şi în cele materne. Drept urmare, s'a ajuns la o frumoasă literatură săsască, în vers şi proză.

Aşa se explică şi activitatea cărturărească a lui Haliciu.

In 1664, Mihai trece la liceul academic reformat din Aiud, alături de Francisc Páriz Pápai, prietinul său de mai târziu. Iar peste puţină vreme, câteva notiţe îl dau ca rector al şcoalei reformate din Orăştie, căreia îi lasă daruri printr'un pergament semnat la Sibiu în 31 Octombrie 1674, în preajma plecării sale în Ţările de sus, pentru continuarea studiilor-teologice, după cum afirmă Pumnul.

Insemnările personale, păstrate, nu amintesc de reîntoarcerea lui. Aci se opresc toate știrile...

*

In caetul cu date autobiografice sunt răsfirate începuturi de psalmi în românește, cu aceleași litere latine și cu aceiași ortografie ungurească, scrise de Haliciu-tatăl. Tot pe aceste file, peste două decenii, tânărul Haliciu scrie tot cu literă, primele sale încercări de versificare.

Prin Martie 1661, scrie „Poesis in laudem Lyceorum carmine comprehense". Urmează apoi 85 poezii, dintre cari 16 latinești și 45 ungurești, sub titlul colectiv de „Materia carminum cum elaborationibus, vice praxeos Poetica exhibita designata ac elaborata domestica in mensa". Subiectele, sunt variate: patriotice, ode, poezii ocazionale, maxime, epigrame. In parte, i se atribue și câteva poezii poporane românești, păstrate în Codicele Petrovay.

*

In 1674 dedică o odă — prima odă cultă originală în românește cunoscută, — prietinului său Francisc Paris Pápai, ce-și luase doctoratul în medicină la Bazel.

Oda, apare în „Vota solemni" iar de aci a fost reprodusă în „Succinta Medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia", apărută la Leipzig în 1774. Versificarea e metric-cantitativă, prea puțin potrivită limbii române. O dau în facsimile:

XIV.

CARMEN PRIMO & VNI-GENITVM
Linguæ Romano-Rumanæ,
Honoribus
Fortunâ & Auſpiciis Impenetrabilis Dacici-Argonautæ,
Prænobilis Domini
FRANCISCI PARICII, Papenſis &c.
Veteris oculiſſimique in Illuſtri Enyedinâ,
Haliciaſtri: natum.

Kent ſenetate, ſeriind la voj, Rumanus Apollo,
La totz, ketz ſvente 'n Emperecie ſedetZ!
De unde cunoſtince aſleptem, ſi ſlinco: fericſe
De Amſtelodam, pren chertz ſte 'n omenie typar.
Legſe derapte au dat frumoſe cſetate Geneva:
Ecz vine Franciſcus, cinete Leyda, Patu!
Prindecz mane ſorory, cu czeſt nou oſpe: nainte
Fratzi, fratatzi, Nymphele, jaſe curund.
Dominy bunj, mary Doctory, Daſkely, ſi bunele Domne,
Cu patſe ej ſtz, cu penye ſi ſars, rugem.

Nagy Enyedini Transylv. 1. Junii, A. 1674.

Condidit ex improviſo, Amiculus Pariciaſter
MICHAEL HALICIVS, Nob. Romanus
Civis, de Cáránſebes.

Ceiace e curios, e faptul că toate cuvintele din odă, sunt de origină latină şi corespund întocmai cu traducerea latină apărută alături de textul românesc şi făcută de redactorul colecţiei „Succinta . . .“ din 1774, sau chiar de Haliciu.

Pentrucă nu este cunoscută, ca document elocvent, o reproduc. . Va fi surprins atunci, isbitoarea asemănare de limbă . . .

„Canto sanitatem, saliendo ad vos, Valachus Poeta,

Ad totos (vos omnes) quotquot sancto in Imperio sedetis,

Unde cognitionem expectamus, et scientiam, felicitas

Amstelodami propter chartas stat in omni typo.

Legem directam dedit formosa civitas Geneva:

Ecce venit Franciscus ad vos, excipite eum Leyda, Paris!

Prehendite manum sorores, cum novo hoc hospite inante (obviam)

Fratres, Fraticii, Nymphulae pergite (passiren) currendo,

Domini boni, magni doctores, pastorculi et bonuale Dominae

Cum pace cifiatis, cum pane, cum sale rogamus".

In această erudită încercare poetică — nu poate fi nici ultima dar nici cea dintâiu — nu stăpânesc, în fondul limbii, influențele școalei streine prin care trecuse Haliciu.

E interesant și pare îndrăsneț și unic faptul că deși legile subjugau tiranic naționalismul nostru, acest caransebeșan se întitulează totuși — și cu mândrie — NOBIL ROMÂN, „cives de Caransebeș." Și e fălos cu originea, pe care o cunoștea din scrierile istoricilor sași cari ne studiaseră trecutul, în fuga condeiului, sau din manuscrisele românești ale cronicilor din Principate, cari puteau să fi ajuns în Transilvania, datorită strânselor relații comerciale, deși istoriografia națională de peste munți, e la început.

Haliciu, nu semnase „valah“, ci ROMAN!...

Istoria literaturei noastre şi istoria politică, trebue să-i păstreze aducere aminte. Căci el e şi primul român ce scrie versuri în latineşte, nemţeşte şi ungureşte.

„Şi forma savantă a odei e potrivită cu forma celorlalte poezii cu care apare împreună şi e menită parcă să arate că şi în limba românească, atât de puţin cunoscută, pe acest timp, se pot scrie versuri ca şi în latineşte, greceşte, franţuzeşte şi nemţeşte“, conclude mult regretatul Nicolae Drăgan.

Cam tot pe vremea lui scrie şi Miron Costin un fel de elegie, — ca a lui Haliciu, — şi sună ca o puternică tânguire asupra zădărniciei trăirii: „Viaţa lumii“.

Apoi, mai bine de un secol ne desparte, de la Haliciu la Poeziile lirice ale Văcăreştilor, imitaţii după poeziile anacreontice greceşti.

Dictionarium Valachico-Latinum

Drept alt preţios obol, Banatul veacului XVII, dă literaturei şi limbii, însemnate opere: „Dictionarium Valachico-Latinum" şi „Lexicon Marsilianum", primele scrieri lexicografice în româneşte. Apoi, istoria aduce vremi de răstrişte, varsă sânge din belşug şi stinge făcliile culturei. Dar neînfrânta putere de viaţă a românismului de aici, le aprinde iar.

Asupritorii se perindă la jaf şi renasc vremi de mare răstrişte. Trec în goană nebună iatagane şi-şi fâlfâie aripile obositul vultur bicefal, iar plaiurile noastre-s pustii. Două puteri în culmea apusului lor, nu-şi pot găsi tăria pierdută în trecută istorie. Atunci, prota Nicolae Stoica de Haţeg, scrie pe filă de cronică: „Ţine Doamne, nici cu Turcu, nici cu Neamţu!..."

*

„Dictionarium Valachico-Latinum", — un manuscris de 172 pagini, plus 92 foi adause la legat, cu text român şi latin (ambele cu litere latine) — a fost descoperit de Bogdan Petriceicu Haşdeu la 1871, în Biblioteca Universităţii din Pesta. Cuprinde peste cinci mii de cuvinte, într'o ordine alfabetică, prea puţin strictă şi pe alocurea, incomplect.

Manuscrisul — numai o ciornă — nu poartă semnătura autorului, ceiace l-a determinat pe Haşdeu să-l numească „Anonymus Lugoshiensis" iar pe Creţu, care ni l-a dat într'o ediţie complectă şi îngrijită, să-i spună „Anonymus Caransebesiensis."

Anul scrierii nu e amintit. Autorul, n'a lăsat nici o însemnare.

Filigranele din hârtia manuscrisului, sunt cele ale documentelor româneşti din prima şi a doua jumătate a secolului XVII, explicându-se aşa şi amintirea cucuruzului, mălaiului, mămăligii, a oraşului Moldovenesc Suceava şi lipsa Iaşului. Deci, scrisul trebue să fie dinaintea anului 1700.

Majoritatea localităţilor înşiruite 'n coloanele alfabetului sunt bănăţene şi îndeosebi din părţile Caransebeşului, căruia-i dă şi toponimica.

In scriere, se păstrează credincios graiul bănăţan cât şi particularităţile specifice regiunii: n înaintea lui i (cuni), nealterarea consoanelor b, p, f, urmate de i, etc.

Toate acestea, ne dau certitudinea că dicţionarul nu poate fi scris decât în Caransebeş.

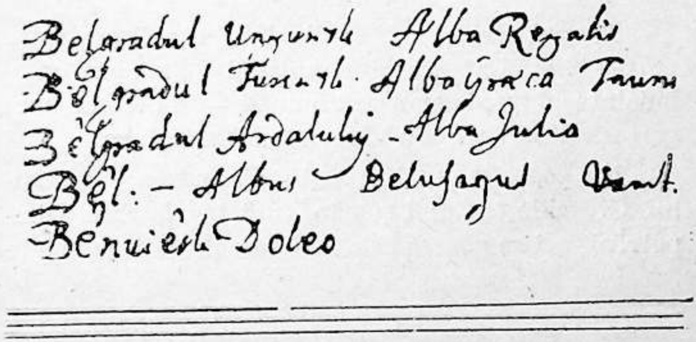
In dibuirea după autor, Haşdeu nu-l găseşte între scriitorii vremii. Nicolae Drăgan îl atribue, cu mici rezerve „nobilului poet român" Mihail Haliciu, cum de altfel era înclinat să creadă şi Grigore Creţu. Cercetările, ne duc la aceiaşi concluzie. Şi iată de ce:

Fogaraşi şi Viski, n'au lăsat decât traduceri. Buitul şi Ivul s'au interesat prea puţin de limba lor maternă, pe când Haliciu, studiază mult, călătoreşte, cunoaşte şi semnează versuri româneşti. E din Caransebeş şi e contimporan cu datarea manuscrisului. Apoi, faptul că o însemnare ulterioară pe filele manuscrisului ni-l arată la Sibiu în 1772 — locul unde-şi adăpostise biblioteca după refugiu — e o confirmare.

Prietin și coleg cu Paris Pápai, autorul unui minunat dicționar latin-maghiar cu primele pagini scrise pe băncile școlii și tipărit la Löcs în 1708, va fi primit și îndemnul acestuia căci dicționarele ca și poliglotismul erau la modă, deci foarte apreciate.

Valoarea lexiconului se ridică prin: stăruința cu care autorul se ține de graiul său — ceiace nu s'a făcut nici în dicționarul dela Buda din 1825 — prin așezarea pentru prima oră a limbii române alături de latina din care s'a zămislit, prin înșirarea numirilor topografice, a cuvintelor cu forme duble, derivații și diminutive; prin termini de coreografie poporană, prin culegerea de expresii copilărești, interjecții țărănești și printr'o bogată sinonimică.

Referindu-se la munca închinată acestei lucrări, același Hașdeu, subliniază: „Peste doi secoli după Anonymus... noi nu găsim decât vr'o 10.000 de cuvinte în marele Lexicon Budan dela 1825, lucrat — după cum se spune pe frontispiciu — „de mai mulți autori în cursul a trei-zeci și mai multor ani." Ce colosală muncă presupune dară prima încercare de această natură, făcută de un singur om..." Iată, câteva rânduri, după original:

Lexicon Marsilianum

Câteva documente descoperite sub straşina unei case dintr'un sat bănăţan, ne lasă să întrezărim şi interesul străinilor pentru limba română, — un interes pornit din curiozitate ştiinţifică. Atât îndemnul străin cât şi această începută trebuinţă, stau şi la temelia Lexiconului marsilian, contimporan cu „Dictionarium Valachico-Latinum" deci anterior anului 1700, înnaintaş vocabularului lui Corbea dar posterior primului.

Originalul se păstrează în Biblioteca Universităţii din Bologna, printre manuscriptele eruditului general italian Marsigli şi a fost descoperit şi studiat de d. Carlo Tagliavini.

Manuscrisul numără 81 file cu 2934 cuvinte, în limba latină română, maghiară şi cu o coloană rămasă albă, pentru limba germană.

Textul românesc e scris cu litere latine şi ortografie ungurească, aşa cum e şi Dicţionarul. Coloana latină, are o sumedenie de cuvinte decadente iar în textul maghiar, s'au strecurat erori.

Timpul scrierii, d. Tagliavini îl stabileşte între 1670—1690. Cât priveşte autorul — modest ca şi înnaintaşul nu-şi semnează numele — îl atribue unui german din Făget sau Lipova, unde s'ar fi scris.

Nu poate fi decât eronată atribuirea autoratului. Greşelile textului român, sunt inexistente. Dimpotrivă, aci se găsesc cele mai caracteristice cuvinte

regionale și cele mai interesante particularități lingvistice, corect scrise, ca pronunțare — deși nu erau legi ortografice pentru scrierea cu litere latine — ceeace nu putea face niciodată un german sau un sas.

Și chiar dacă ar exista greșeli-ceeace nu-i adevărat — ele se puteau săvârși la transcriere căci exemplarul din Bologna, nu trebue să fie numai decât originalul . . .

Am căutat să-i găsesc o înrudire cu Dictionarul caransebeșan dar și atunci când există, e doar incidentală. „Lexicon Marsilianum", are în prima coloană limba latină, nu pe cea română.

Fostul posesor al manuscrisului, generalul Marsigli, venise în partea vestică a Banatului între 1698 —1700, cu scopul de a stabili granița dintre Ardeal, Ungaria și Banat. Prin nu știu ce împrejurări, lexiconul a ajuns în mâinile acestui pasionat bibliofil și mare poligraf.

Nici Marsigli, nici vocabularul, nu ne precizează unde s'a scris. Pustinyetate (pustietate), rinye (râie), russinyesc (rușinez), genske (gâscă), ka fuost tuăt guăl săraku de iăl (c'a fost tot gol săracul de el), amblo a busile (umblă târându-se),de a fetyele (zadarnic), etc., nu sunt criterii juste de apreciere. Le găsim în părțile Lipovei, la Făget, lângă Lugoj, dar și în Caransebeș. Iar cele două veacuri, au mai alterat formele și sensul cuvintelor.

Singurul centru în care mai arde încă făclia culturei române, aprinsă de calvinism, e tot Caransebe-

şul. Celelalte regiuni bănăţene erau pierdute 'n vâltoarea luptelor cu Turcii şi îndeosebi Lipova, Făgetul şi Lugojul, unde nu mai găsim cărturari între 1670—1690. Deci, logic, oraşul lui Haliciu, cu mulţi cunoscători de carte, va fi dat şi a doua operă lexicografică, literaturei române, despre care d. Carlo Tagliavini spune: „Dicţionarul acesta deci scris ... în a doua jumătate a secolului XVII-lea este, poate, cel mai vechiu dicţionar (adică nu glosar) românesc; fără îndoială, cel mai vechiu trilingua cunoscut, care conţine limba română. Mi se pare că valoarea lui pentru filologia românească e foarte însemnată pentru materialul adus la cunoaşterea dialectelor acestei regiuni în secolul al XVII-lea şi în general, la cunoaşterea acelui curent literar pe care-l numim românocalvin."

Popasuri vechi, drumuri noi

Gând şi Faptă

La atât se mărginesc descoperirile şi cercetările de până acum, privitoare la istoria slovei române din Banat, până 'n veacul XVII. Celelalte încercări şi nizuinţe spirituale deşi, neîndoelnic, au fost, stau sub straşinele unei case modeste, prin cărţile preoţilor, în stranele bisericilor sau în cine ştie ce unghere...

Am găsit manuscrise de mare preţ la grinda chiliei unui gospodar. Dintre bucoavnele şi calendarele unui plugar mi s'a dat: Cazania lui Varlaam (Iaşi, 1643) şi am luat cărţi valoroase din mâinile unui bătrân servitor ce-şi petrecea vremea rămasă liberă, cu buchisirea lor. Iar dacă nepriceperea îşi va continua mersul, vor dispare toate aceste monumente ce vorbesc, mai mult ca orice, de un trecut istoric, literar şi bisericesc, atât de măreţ. O întreagă comoară, va fi hărăzită pentru totdeauna necunoaşterei.

Pe drumul aceloraşi destine au mers şi merg manuscrisele scrierilor apocrife, a căror urme sunt evidente. Au existat şi erau lectură de căpetenie a plugarilor, atât aici, cât şi dincolo, peste munţi...

*

Cronicarul sas, George Hanner din secolul XVII, destăinuia: „Românii, măcar de se făgăduesc ascultători superintendentului calvinesc, tot credinţa şi legea cea părintească n'o părăsesc."

Deşi nu se poate tăgădui o influenţă a reformei în rândul preoţilor şi 'n rândurile nobililor ademeniţi de favoruri, desprinşi încetul cu încetul din trupul românismului, trecuţi apoi pentru totdeauna în rândurile înstăpâniţilor, ea n'a putut cuceri atât, cât ameninţa să cucerească.

Mulţimea, a stat departe de frământările religioase, şi-a păstrat cu scumpătate moştenirea şi n'a împărtăşit niciodată crezurile streinilor.

Zadarnic se străduia Coresi — în „Tâlcul Evangheliilor" din 1564 — să îndemne: „nu ziceţi ce zic unii: au nu ştiţi ce am pomenitu? aceia nu vom lăsa până la moarte: în ce au zisu noao părinţii noştri moşi şi strămoşi, noi nu vom lăsa. Ci altmintrelea grăiaşte Scriptura: ...ci noao nu vine leagea nece din Ierusalim, nece dela Roma, nece de în Ţara-Grecească, nece Rumînească; nece dela Leşască, nece dela Moschicească, ci e lăsată şi tocmită dela Isus Hristos."

Zadarnic... Acelaşi puternic, refractar şi niciodată înfrânt tradiţionalism al poporului român atât de bine cunoscut lui Coresi, ne-a menţinut, ne-a călăuzit de-alungul istoriei prea vitregă şi totdeauna ne-a trecut peste vrajbă şi peste cumplitele asupriri ce urmăreau nimicirea noastră.

Şi reformele, luptau împotriva tradiţiei. Indreptate contra formelor scumpe şi sfinte, nu-şi puteau nici întrezări laurii victoriei. Popor de plugari, Românii au avut groază şi ură pentru renegatism. Apoi, calvinismul cerea înlocuirea icoanelor, ştergerea mo-

litfelor, a pomenilor, a datinei străbune, deci înlăturarea unui cult ce ajunsese să fie legat pentru veșnicie de sufletul românismului. Și nici mii de lupte nu pot răpune datina când ea e și credință. Se suferă și se învinge, în virtutea tradiționalismului.

E 'n legea firii ca orice asuprire îndreptată împotriva neamurilor, să fie câștigul acestora. Istoria, și atunci când aduce nedreptăți, nu poate nedreptăți întreaga viață a popoarelor și până la întronarea adevărului, le menține prin forța împrejurărilor.

Invățătura protestantului Calvin, luptă pentru exterminarea românismului transilvănean și bănățan, dar — paradoxal — tot el desăvârșește înjghebarea unei culturi naționale și începutul unui avânt care merse să renască mult mai departe decât granițele Ardealului, scrisul și cugetarea neamului.

Cele aproape 40 cărți românești apărute în Transilvania până la 1702 — în Principate, numărul lor e înjumătățit — ajung pretutindeni. Iar acei cari aveau fericirea să le cumpere, — era într'adevăr fericire — încrustau pe scoarțe, prețul, anul, ziua cumpărării și semnau cumplite afurisenii împotriva acelora ce vor fi având măcar în cuget, îndepărtarea ei. Rămânea în patrimoniul familiei iar pe margini, printre șire se strecurau cu cerneală de rădăcină, în românește, întâmplări din viața și faptele trecutului, singurele și adevăratele noastre cronici, netăgăduite isvoare ale istoriei și oglindirea stărilor sociale și culturale de atunci.

De fiecare carte bisericească se leagă o întreagă odisee. Trece munţii. Pentru ea, n'au existat vremelnice graniţe politice ci numai fruntarii etnice.

Iată premergătorul, pregătitorul unităţii noastre naţionale şi lingvistice...

Imprăştierea primelor tipărituri înlătură piedicile ivite în calea scrisului. Primele manuscripte aveau acel „scriptio continua", — lipsa intervalului între cuvinte.

Ele, în afară de normele ortografice pe cari le impun, dau puternic impuls limbii române, ce pătrunde în cancelariile domneşti şi în actele particulare: zapise, urice, isvoade... Prin calvinism se dă Banatului şi literaturii româneşti opere de mare valoare lingvistică, istorică şi literară, judecându-le în raport cu activitatea contimporană, desfăşurată în celălalte provincii.

*

Propaganda calvină a făcut ca în Transilvania să nu se mai tipărească nici o carte slavonească. Dar în Principate, tiparniţele stăruie să le tipărească până când, sub influenţa curentului grecesc, slavonismul decade din ce în ce mai mult. La 1680, Dosoftei constată „că şi acea puţină sârbie ce o învăţa de 'nţelegea, încă s'au părăsit în ţară".

Curentul latinesc este în creştere, în secolul XVII. In Moldova, ajunge prin legăturile politice şi culturale cu Polonia. In Muntenia, s'a introdus din Transilvania. O relatare din 1643 a episcopului catolic din Sofia, afirmă că „cei ce voiau să înveţe mai multe şi latineşte, merg în Transilvania."

Aşa, se deschide nou drum, acela al originalităţii, pe care merg cronicarii şi istoriografii moldoveni şi munteni, introducându-se în scris, termini geografici, istorici, diplomatici şi militari din latineşte dar de multe ori, cu pronunţarea polono-germană şi maghiară a vremii.

Bănăţeni în cultura Apusului

Prigoana catolicismului dominant împotriva ortodoxiei bănăţenilor din veacurile XIV şi XV, e frântă de istorie. Ciracii papei, cu spada şi crucea 'n aceiaşi mână, îşi împuţinează numărul şi-şi mai potolesc zelul. In zarea veacurilor, creşte potopul năvalei otomane. Şi reformele, îi zdruncină autoritatea.

In răsăritul Banatului ca şi în Transilvania, calvinismul dejoacă biserica romano-catolică ce ajunge, la început, în stare de mare strâmtorare, apoi toleranţă şi în sfârşit, aproape un veac şi jumătate, n'a mai avut nici episcop diecezan, ci doar un vicar totdeauna umilit, cu credincioşii risipiţi şi pierduţi. Nici catolicul Ştefan Bathori, nu-i mai poate restabili autoritatea, rămânând catolicismul în această stare până la 1690.

Reminiscenţele îndârjitului prozelitism catolic din primul period dăinuiau în Caransebeş, căci la 1572, şcoala franciscanului Nicolae Schrödl, e de vânzare, — probabil o consecinţă a luptei calvine. Dar el, sporadic, se menţine totuşi în rândurile câtorva nemeşi români.

Şi catolicismul — prea puţin sprijinit oficial — urmărea ţintele politice ale calvinismului. Se pare că dorea mai mult câştigarea nobilimii române şi mai puţin convertirea poporului. N'avea el nici autoritatea legii şi nici reformele luteranismului sau calvinismului. Dar avea un sistem de a proceda. Căci

pierderea nobilimii, atrăgea după sine, slăbirea elementului român.

Istoria noastră, nu dă acestui fapt, cuvenită însemnătate, deşi un sat românesc din apropierea Caransebeşului, ascultă şi acum, liturgia în limba latină.

Scrisului bănăţan, nu cred să-i fi dăruit nimic, acest catolicism. Dar el a dat străinilor cărturari luminaţi, trecuţi în analele culturei apusene din veacul al XVII-lea: pe George Buitul şi pe Gavril Ivul, ambii, cu o activitate ce n'a slujit propăşirii noastre, dar ne-a dus numele neamului, peste hotare.

George Buitul

S'a născut la sfârşitul secolului XVI, în apropierea Caransebeşului. La 1610, e amintit ca student în Viena. De aci se reîntoarce în Banatul său, unde serveşte ca preot şi învăţător catolic. In aceleaşi funcţiuni îl găsim şi la Alba-Iulia, prin 1619. A suferit mult din cauza persecuţiilor pornite împotriva catolicismului, de Gabriel Bathory.

La 15 Septemvrie 1619, episcopul Transilvaniei, Ştefan Csiky, îl recomandă pe Ivul, cardinalului Borgese, pentru a fi primit în Collegium germanicum et Hungaricum, din Roma, iar după 1636, nu-l mai găsim amintit.

George Buitul e primul român care studiază la Roma şi e cel dintâiu doctor în teologie, la noi.

Activitatea sa, ne e cunoscută doar fragmentar.

A tradus în româneşte Catechismul lui Canisius, tipărindu-l cu litere latine şi ortografie ungurească la Pojon, în 1636. A doua ediţie a apărut în 1696 la Sâmbăta mare iar ultima, cunoscută, iese de sub teascurile tipografiei din Cluj la 1703, sub titlul: „Catechismus szau szuma kredinczei katolicsest. R. P. Petri Cannissi, Doctor Szkrip: szvente den Rendul Szociéy luj Issus. Entors pré limbá Rumaneászké de R.P.BUITUL GYURGS, Doct. Szkript. szvente den ácselás Rend. Acum de isznove tiperit ku oszerdie R. R. P. P. Szoczíéi luj Issus şi inkinát entru csinszte Illustrissimi si Reverendissimi Atanaszie, Den Mila luj Dumnezeo si szkaunuluj Aposztoleszk Archi-Episzkopuluj de czárá Ardealuluy, asisdere si szvetnic maj den Leuntru al Ennelczatului Emperat. Tiperit en Klus en Anul Domnuluj 1703."

Numărul ediţiilor dovedesc o deosebită însemnătate şi pare a se fi bucurat de o mai mare răspândire decât celălalte catechisme. Iar deosebit interes, prezintă titlurile vlădicului Atanasie căruia îi şi era închinată cartea.

Gavril Ivul

Deşi e numărat în rândurile eruditilor din Apus, nu credem să fi dat literaturei române nici o scriere.

Născut în Caransebeş în 25 Martie 1619, primele cunoştinţe în ale slovei le-a primit în orăşelul natal, pe această vreme cu multe libertăţi confesionale, şi în mari frământări culturale şi istorice. In-

vățătura și-o desăvârșește la Grat iar în 21 Octombrie 1637 a intrat în Ordinul iezuiților din Cașovia.

După ce și-a luat doctoratul în teologie și filozofie, a funcționat șase ani ca profesor de filozofie în Cașovia și Viena, apoi ca profesor de teologie, 20 de ani. Doisprezece ani, lucrează ca secretar al Ordinului iezuiților.

Cunoscut învățat, a fost cinstit și respectat de toți episcopii și de principele transilvănean, George Rakoczy.

A murit în Cașovia, la 18 Aprilie, 1678.

Intre streini, cu alte gânduri decât ale neamului său, și-a dat tot darul și toate cunoștințele, altora.

A lăsat literaturei teologice și filozofice, studii de reală valoare: I „Propositiones ex universa logica", Viena, 1654; II „Poesis lyrica", Viena, 1655; III „Philosophia ... Praesb. Gabr. Ivul", Viena, 1655; IV „Philosophia Novella", Cașovia 1661 și Zagreb, 1633; V „Theses et Antitheses catholicorum ..." Cașovia, 1667; VI „Historia Relatio Collogni Cassoviensis ..." Cluj, 1679 și — nesigură „Lapis Lydicus", Cașovia, 1671.

Preocupările lui, nu s'au mărginit numai la teologie și filozofie, ci au fost ademenite și de vibrăriie lirei. „Poesis lyrica", alcătuesc cel dintâiu volum de versuri latine, scrise de un român ...

*

Deși acești doi învățați se depărtară prea mult de sbuciumatul suflet al compatrioților, istoria culturei bănățene, îi va reține. Au plecat din mijlocul ei.

Dăinuia pe- atunci o concepţie, că elementul românesc nu poate da decât iobagi. Ivul şi Buitul, au frânt părerea şi au dovedit tuturor, că geniul românismului trăeşte, că e puternic şi că poate da erudiţi de valoarea celor din Apus.

Slovă și gând bănățean

A doua jumătate a veacului XVII, svârle peste viața Banatului, întunecimi și învolburare năprasnică. Pretutindeni, zăngănitul armelor și mulțimea cadavrelor, stă opreliște 'n cărările culturei.

Așa se încheie o mare epocă de mari frământări și prefaceri spirituale, atât de bogată în roade.

Nici husitismul, nici calvinismul și nici catolicismul, n'au putut răpi suflete și credință. Dimpotrivă, ascunsele lor gânduri, rămân piedestal propășirii noastre, piedestal pe care se ridică majestos, printre multele îndurări și vitregii, isbânda românismului.

Reformele și uneltirile conducătorilor, își depășiseră ținta!...

Clerul și poporul, chiar și atunci când primesc altă credință, aceasta era numai o formă. Puținele lor cunoștințe teologice, nu-i lăsau să facă deosebiri de principii dogmatice deci, firesc, nu puteau înrâuri nici ortodoxismul, rămas prin tradiție bătrână.

Negustorii moldoveni și munteni veniți la târgurile transilvănene și bănățene, la întoarcere, duceau cu ei nu numai cărți românești, religioase ci și calendare. (Cel dintâiu apăruse la Brașov în 1569, când a fost cumpărat de un sol sucevan, cu 6 dinari.)

Legăturile acestea întăresc conștiința națională, intensifică relațiile spirituale, dau avânt cronicarilor și făuresc visul unirii. Tot ele, apropie Principatele de Banat. Cele amintite și câteva însemnări, dovedesc din plin că aceste relații erau și culturale dar și istorice și că viața românească de-aici, n'a fost izolată. Se frământau — poate — și alte idei.

Petru Rareş, a avut logofăt un oarecare Gheorghe din Caransebeş, apoi pe Ion Diacu lugojanul.

Din Caransebeş porneşte la 1545 Laiotă, să cucerească Muntenia iar în 1552 pleacă tot de aici, Radu-Vodă Ilieş, împotriva lui Mircea Ciobanul.

La 1664 Ştefan, fiul lui Petru Cercel, refugiat în Timişoara, se îndreaptă către Ion Pribeagul din Lugoj — un tânăr căpitan şi prietinul său — căruia-i promite, în schimbul ajutorului cerut pentru ocuparea domniei: „bordeie bogate de ţigani şi altele ca astea".

In Caransebeş, a lucrat pentru traducerea Vechiului Testament, — din încredinţarea principelui Apaffi — românul Ştefan Matco, predicatorul de aci. Tot în Banat, traduce un catechism calvinesc, predicatorul Csulay.

E cu neputinţă ca Sofronie călugărul din Hodoş — vlădică mai târziu — în trecerea lui spre Moscova, la 1651, să nu fie fără legături cu Principatele. Mai târziu, preotul ortodox din Sânmihai, Mihail Popovici bate acelaşi drum şi ajunge la împărăteasa Ecaterina, lăsându-ne însemnări preţioase.

Se face, apoi, un schimb de cărturari între Banat şi Principate.

La sfârşitul secolului XVII-lea şi la începutul celui de al XVIII-lea, dascăli de peste munţi întemeiază noui şcoli româneşti până departe, către Tisa, sporind numărul şcolilor particulare conduse totdeauna de preoţi.

In părţile Timişoarei, Lugojului, Lipovei, Caransebeşului, Făgetului, caligrafi călători din Muntenia stăteau săptămâni întregi într'un sat copiind cărţi pentru biserică şi danii. Cu ei, pleacă de aici, manuscrise vechi religioase şi profane, fără să se mai reîntoarcă.

In 1767 „popa Constantin tipograful râmniceanu“ ceru voie episcopului Vichentie Ioanovici Vidac din Timişoara, să-i dea voie să întemeieze acolo o tipografie românească, cu cheltuiala sa, dar a fost refuzat. Acest popă a împodobit aproape toate stranele bisericilor noastre cu sfintele cărţi aduse de el cu desaga, din Principate.

Iată, aşa, înrâuririle culturale, toate, ne-au venit fie direct din Roma, fie din partea luteranismului sau calvinismului, fie din principate. Influenţele culturale maghiare asupra culturei bănăţene sunt inexistente, direct, pentrucă şi slova lor naţională nu întrecea slova românească. Apoi ei, real, ne-au fost prea puţină vreme stăpânitori politici, aici...

După acest sbuciumat început de trezire spirituală şi naţională, cu tendinţe de descătuşare din sfera influenţelor — directe, sau, poate indirecte — urmează puţine decenii de bejenie şi tăcere. Apoi cărturari luminaţi deschid drum de epocă nouă, — epocă de renaştere — şi neînfricaţi, totdeauna gata de sacrificiu, luptă prin istorie şi pentru istorie, prin slovă şi vorbă. Şi acestea, dovedesc, mai mult decât orice, o însemnată rezistenţă culturală, o educaţie serioasă şi o individualitate...

Aşa, s'au ridicat peste înnălţimi de jertfelnic: Nicolae Stoica de Haţeg, Mihail Roşu alias Martinovici, Paul Iorgovici, Dimitrie Ţichindeal, Constantin Diaconovici Loga, DamaschinTomaBojâncă, Eutimie Murgu, Petru Lupul-Lupulov, Dimitrie Constantini, Vasile Maniu, Iulian Grozescu şi mulţi alţi fruntaşi ai scrisului bănăţan de până la sfârşitul veacului al XIX-lea.

Bibliografie

Pentrucă această lucrare nu are pretenţia unui studiu ştiinţific ci doar a unei prime înmănunchieri a manifestărilor culturale bănăţene, cu scop istoric-literar, informativ — cred, şi aşa utilă — n'am trecut notele sub text. Las aici drept complectare şi orientare, o bună parte din isvoarele consultate.

Noile cercetări, descoperirile şi complectările bio-bibliografice din ultimul timp, nădăjduesc că-mi vor îngădui să dau tiparului un studiu temeinic, sistematic şi documentat, un studiu care să mulţumească cerinţele ştiinţificului. Fie ca până atunci, aceste modeste pagini să slujească prea puţin cunoscutului trecut cărturăresc al Banatului.

* * *

Ilie Bărbulescu: „Cercetări istorico-filologice", I, II, . . . Bucureşti, 1900.

George Bariţiu: „Catechismulu calvinescu" . . . . . Sibiu, 1879.

I. Bianu: şi N. Hodoş: „Bibliografia românească veche" . . Bucureşti, 1898.

I. Bianu: „Texte de limbă românească din secolul al XVI-lea" . . A. R. 1925.

I. Bogdan: „Cultura veche română" Bucureşti, 1907.

Dr. Aug. Bunea: „Vechile episcopii româneşti .." . . . . Blaj, 1902.

Dr. Aug. Bunea: „Discursuri, autonomia bisericească..." . . . Blaj, 1903.

C. Buracu: „Cronica Mehadiei" T.-Sev. 1924.
I. Candrea: „Noua revistă română" Bucureşti, 1901.
N. Cartojan: „Cărţile populare în literatura românească", . . Bucureşti, 1929.
T. Cipariu: „Analecte literarie" Blaj, 1858.
Dr. Aurel Cosma, în revista „Luceafărul" Timişoara, colecţia 1935-1937.
Gr. Creţu, în „Tinerimea Română" noua serie, I, . . . Bucureşti, 1898.
„Dacoromania" III, . . Cluj, 1926.
O. Densuşianu: „Histoire de la langue roumaine" . . . Paris, 1916.
P. Drăgălină: „Din istoria Banatului Severin" . . . Caransebeş, 1902.
N. Drăgan: „Mihail Haliciu" în „Dacoromania", IV, . . . Cluj, 1927.
N. Dobrescu: „Fragmente privitoare la istoria bisericii române" Budapesta, 1905.
I. Dosa: „A szászvárosi ev. ref. kun kollegiuma története" . . . Orăştie, 1897.
M. Gaster: „Crestomaţie română" I, Bucureşti-Leipzig, 1891.
O. Ghibu: „Din istoria lteraturii didactice româneşti" . . A. R. 1916.
O. Ghibu: „Catolicismul unguresc în Transilvania" . . . . Cluj, 1924.
Ghidiu - Bălan: „Monografia oraşului Caransebeş", . . . Caransebeş, 1909.
Al. Grama: „Instituţiile calvineşti în biserica românească din Ardeal", Blaj, 1895.

B. P. Hasdeu: „Cuvente den bătrâni" II
București, 1870.
B. P. Hasdeu „Columna lui Traian"
București, 1884.
B. P. Hasdeu: „Etymologicum magnum Romaniae" (Banat).
E. Hurmuzaki : „Documente privitoare la istoria Românilor" . A. R. 1888-1916.
N. Iorga: „Istoria Bisericii Românești", I, II, . . . Văleni, 1908.
N. Iorga: „Istoria literaturei religioase până la 1688" . . București, 1904.
N. Iorga „Istoria literaturei române din veacul al XVIII-lea", II, . București, 1904.
N. Iorga: „Neamul românesc din Ardeal și Țara Ungurească", I, II, București, 1906.
N. Iorga: „Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene" I, (Studii și documente, XII) . . . București, 1906.
N. Iorga: „Sate și preoți din Ardeal",
București, 1902.
I. Lupaș: „Istoria bisericească" Sibiu, 1918.
Șt. Lupșa: „Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la 1556"
Cernăuți, 1929.
I. Macurek: „Husitismul în România" în „Revista istorică" . . București, 1928.
P. Maior: „Istoria pentru începutul Românilor în Dachia" . . Buda, 1812.
Melchisedec, episcop: „Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul" A. R. 1890.

Şt. Meteş: „Relaţiile comerciale ale Ţării-Româneşti cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea" . . Sighişoara, 1922.

Şt. Meteş: „Istoria Bisericii Româneşti din Transilvania" . . Sibiu, 1935.

Ion B. Mureşianu, colecţia ziarului „Dacia", 1939, 1940; revista „Luceafărul", idem ziarul „Vestul", colecţia 1934, 1938, 1939 şi 1940.

Dr. Giorge Pascu: „Istoriea literaturii şi limbi române" I, II, . . Iaşi, 1921-1922.

Pesty: „A szöveny bánság története" I, Budapesta, 1878.

Al. Philippide: „Introducere în istoria limbei şi literaturei române", Iaşi, 1888.

Dr. Ştefan Pop: „Din trecutul diecezei Caransebeşului" . Caransebeş. 1932.

Dr. Gh. Popovici: „Istoria Românilor Bănăţeni", . . Budapesta 1904.

Dr. Iosif Popovici: „Pălila din Orăştie", ... A. R. 1911.

A. Pumnul: „Lepturariu Românesc" III, Viena, 1856.

Sextil Puşcariu: „Istoria literaturei române", I, II, . . . Sibiu, 1922.

„Revista istorică" . . Bucureşti, 1928.

Mario Roques: „Palia d'Orastie" I, Paris, 1925.

„Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia" . Leipzig, 1779.

N. Stan: „Şcoala poporană din Făgăraş şi de pe Târnave" I, . Sibiu, 1928.
N Sulică: „Limba vechilor noastre cărţi bisericeşti" . . . Braşov, 1902
Dr. C. Tagliavini: „Despre Lexicon Marsilianum" A. R. M. s. lit. . 1929.
Dr. C. Tagliavini: „Il Lexicon Marsilianum" A. R. A. R. E. et. R., V.
N. Tincu-Velea: „Istorioară bisericească politico-naţională" . . Sibiu, 1865.
N. Tomici, in „Revista Institutului Social Banat-Crişana", no. 15, Timişoara, 1936.
Tr. Topliceanu în „Colţ de ţară", no. 22, . . . Timişoara, 1933.
Ferencz Váro: „Bethlen Gábor Kollegiuma" . . . . . Aiud, 1903.
A. Veress: „Bibliografia româno-ungară" I, II, ... Bucureşti, 1931.
Iuliu Vuia în „Semenicul", no. 7-8, Lugoj, 1930.